

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

Скиба Марія Михайлівна

УДК 372.857 (09)

РОЗВИТОК МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ БІОЛОГІЇ В
ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ
У 20 – 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

13.00.02 – теорія та методика навчання (біології)

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат біологічних наук, професор
Мороз Іван Васильович,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, завідувач кафедри методики
викладання природничо-географічних дисциплін

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Степанюк Алла Василівна,
Тернопільський державний педагогічний університет імені
В.Гнатюка, завідувач кафедри методики викладання біології

кандидат педагогічних наук, доцент
Шулдик Володимир Іванович,
Уманський державний педагогічний університет імені П.Тичини,
доцент кафедри біології та методики її викладання

Провідна установа: Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра зоології, Міністерство освіти і науки України, м.Житомир.

Захист відбудеться “ 8 ” жовтня 2004 р. о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053.11 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ – 30, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий “ 7 ” вересня 2004 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Постернак Н.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасні соціальні перетворення в Україні сприяють відродженню духовності, національної культури, зумовлюють необхідність пошуку нових засобів навчання та виховання дітей і молоді, реформування національної системи освіти. “Національною доктриною розвитку освіти” України у XXI столітті визначені пріоритетні напрями удосконалення існуючої освітньої системи, одним з яких є “постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу”.¹

Вирішення важливих сучасних проблем, впровадження інноваційних технологій потребує врахування досвіду минулого, його провідних ідей, що пройшли перевірку часом у навчально-виховному процесі. Тому науковці, методисти звертають увагу на педагогічні надбання минулого з метою впровадження їх в освіту і виховання підростаючого покоління. Вивчення історії розвитку методичної думки розширює світогляд педагога і застерігає від помилок у професійній діяльності, дозволяє виявити найбільш прогресивні ідеї та творчо використовувати їх в сучасних умовах.

Завдання реформування середньої біологічної освіти, підготовки спеціалістів з високим рівнем професійної компетентності та педагогічної культури поставило на порядок денний питання методологічної рефлексії науково-педагогічного знання, що вимагає проведення історико-педагогічних досліджень у галузі методики викладання біології.

Впродовж свого формування методика біології збагатилась ідеями та передовим досвідом методистів, науковців, вчителів, що заслуговують на вивчення, аналіз і узагальнення з метою обґрунтування можливого їх подальшого використання в умовах сьогодення. Дослідження історії розвитку методики викладання біології є важливим для формування змісту біологічної освіти та прогнозування перспектив її розвитку.

Важливу роль в історії розвитку методики біології відіграє період 20 – 30-х рр. XX ст. Саме в цьому періоді започатковано творчий пошук форм і методів викладання біології, змісту та структури шкільної біологічної освіти.

Методика викладання біології тісно пов’язана з розвитком освіти і педагогіки загалом. Тому для дослідження проблем змісту, форм, методів навчання зазначеного періоду мають значення роботи (М.Гриценко (1966), Н.Гупан (1999), П.Дроб’язко (1997), Н.Калениченко (1997), Л.Ковальчук (1998), Т.Самоплавська (1992, 1995), Б.Ступарик (1998),

¹ Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – № 26. – С. 1.

Н.Рудницька (1999), О.Сухомлинська (1996), Г.Ясницький (1965) та інші) в галузі педагогічної думки та українського шкільництва.

За останнє десятиріччя з’явилась низка праць (Л.Кузьмич (1998), О.Овчарук (2001), Т.Пантюк (2001), Т.Садова (1997), Т.Самоплавська (1995), Б.Ступарик (1997),

О.Сухомлинська (1996) , О.Школа (1997) та ін.), присвячених вивченню методичних ідей та діяльності українських педагогів першої половини ХХ ст., що значно розширило джерелознавчу базу досліджуваного періоду.

Осмисленню сучасних проблем біологічної освіти сприяють праці В.Ільченко (1995), В.Кузнецової (2000), Н.Матяш (1995, 1998), А.Степанюк (1995, 1996), Е.Шухової (1995).

Питання історичного розвитку методики викладання біології знайшли відображення у працях радянських педагогів – Д.Трайтака (1987, 2000), І.Зверева (1987), О.Казакової (1953), М.Мельникова (1946), Б.Райкова (1955), В.Федорової (1958).

Водночас аналіз методичної, історико-педагогічної літератури, періодичних видань та дисертаційних робіт засвідчує, що у доробку вітчизняних вчених відсутні дослідження, які б узагальнювали і систематизували багаторічну працю видатних педагогів минулого відносно історичного розвитку шкільної біології та методики її викладання в Україні. Окремі питання розглядали у своїх працях О.Гончар (1999), Л.Логінова (1973), Б.Мітюров (1967), Н.Міщук та А.Степанюк (1997), А.Охріменко (1967, 1969), Е.Середенко (1967), Л.Старікова (1994), І.Шульга (1966).

Недостатність вивчення розвитку вітчизняної методики біології у 20 – 30-х рр. ХХ ст. та потреба творчого використання надбань минулого в сучасних умовах зумовили вибір теми дисертаційного дослідження “Розвиток методики викладання біології в загальноосвітній школі України у 20 – 30-х роках ХХ століття”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри методики викладання природничо-географічних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і є складовою теми “Зміст освіти, форми, методи і засоби фахової підготовки вчителів”. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 6 від 25.12.2003) і погоджена в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 23.01.2004).

Об'єкт дослідження – теорія і практика викладання біології в загальноосвітній школі України в їх історичному розвитку.

Предмет дослідження – шкільна біологічна освіта, методичні ідеї та творчий спадок вітчизняних методистів-біологів 20 – 30-х років ХХ століття.

Мета дослідження полягає у виявленні та узагальненні основних тенденцій розвитку методики викладання біології в загальноосвітній школі України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., оцінці їх значення для сучасної школи.

Поставлена мета дослідження визначає його конкретні завдання та логічну послідовність:

1. Визначити періоди розвитку методики викладання біології у 20 – 30-х роках ХХ століття.

2. Обґрунтувати особливості змісту, організаційних форм та методів навчання біології в загальноосвітній школі України у означених хронологічних межах.
3. Виявити у творчому спадку вітчизняних методистів-біологів та вчителів-практиків досліджуваного періоду тенденції та прогресивні методичні ідеї у викладанні біології в школі.
4. Обґрунтувати роль і місце використання передових методичних ідей 20 – 30-х рр. ХХ ст. в сучасній методиці викладання біології.

Методологічною основою та теоретичною базою дослідження є теорія наукового пізнання, діалектичний підхід до аналізу педагогічної діяльності і методичної спадщини, теоретичні положення про зв'язок історії та сучасності, історико-логічний підхід до аналізу методичних ідей і педагогічних процесів.

Методи дослідження:

- хронологічний, побудований на єдності історичного і логічного, що дає змогу дослідити розвиток методики біології в Україні в динаміці, змінах і часовій послідовності;
- теоретичний аналіз проблеми на основі вивчення методологічної, історико-педагогічної, методичної літератури, пов'язаної з темою дисертаційного дослідження;
- аналіз навчально-методичного забезпечення процесу викладання біології (навчальні плани, програми та підручники з біології, методичні посібники, науково-методична література, періодичні видання та інше) в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.;
- порівняння, що дало змогу виявити можливості використання методичних ідей 20 – 30-х рр. ХХ ст. в сучасних умовах;
- узагальнення отриманих результатів.

Джерельну базу дисертації складає методична (методичні посібники та збірники, інструктивно-методичні листи), історико-педагогічна (підручники, навчальні плани та програми з біології, збірники наукових праць) література, періодичні видання, автореферати та рукописи дисертацій. Під час написання роботи також використовувалися законодавчі та нормативні акти в галузі освіти 20 – 30-х років ХХ ст. та сучасності.

У процесі роботи над дисертацією використано матеріали архівних фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, Педагогічного музею АПН України, фондів бібліотеки НПУ імені М.П.Драгоманова, Національної парламентської бібліотеки України, Державної наукової педагогічної бібліотеки АПН України, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Київської області.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів дослідження:

- вперше обґрунтовано особливості розвитку шкільної біології та методики її викладання в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.;

- введено у науковий обіг маловідомі джерела (методичні посібники та статті з рекомендаціями до проведення урочної, позаурочної та позакласної роботи з біології, опис досвіду роботи вчителів-практиків; архівні матеріали, що стосуються творчого доробку вітчизняних методистів);
- вперше досліджено творчий спадок маловідомих українських педагогів і методистів в галузі методики викладання біології 20 – 30-х рр. ХХ ст. – О.Булдовського, В.Скорохода, А.Гаценко, О.Підгрушної, В.Хіміча; сучасну методику викладання біології збагачено їх передовими ідеями;
- визначено періоди розвитку методики викладання біології в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. та адаптовано передові методичні ідеї до використання в сучасній школі.

Практичне значення одержаних результатів. Основні результати дисертаційного дослідження дали змогу удосконалити зміст методики викладання біології як навчальної дисципліни циклу професійної підготовки майбутніх учителів біології і впроваджуються у практику викладання в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Методичні підходи, що пов'язані з вивченням прогресивних ідей та творчого спадку вітчизняних методистів-біологів, готові до впровадження в системі післядипломної освіти педагогів шляхом читання лекцій та спецкурсів з методики викладання біології.

Основні положення щодо поліпшення викладання біології в школі можуть бути використані авторами програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів. Отримані висновки допоможуть у подальшому дослідженні історії методики викладання біології в Україні.

Особистий внесок здобувача. Основні положення дисертаційного дослідження є особистим доробком автора. У спільній з І.В.Морозом праці “Періодизація розвитку методики біології в Україні” автором визначено та охарактеризовано періоди в розвитку методики біології в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. У праці “Викладання ботаніки у школах України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.”, опублікованій з Ю.А.Скибою, авторською є характеристика особливостей викладання ботаніки у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.; у праці “Зміст і структура сучасної шкільної біологічної освіти в Україні” з С.С.Морозюк та Ю.А.Скибою – характеристика системи шкільної біологічної освіти.

Обґрунтованість і вірогідність результатів дослідження підтверджується комплексним та системним підходом до проблеми дослідження, застосуванням методів наукового дослідження, адекватних до його цілей та завдань.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Матеріали та результати дослідження доповідались на Міжнародній науково-теоретичній конференції до 80-ої річниці НПУ імені М.П.Драгоманова “Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства” (Київ, 2000); Всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Шкільна біологічна освіта:

проблеми та шляхи їх розв'язання” (Київ, 2001), “Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти і виступу Президента України Л.Д.Кучми” (Київ, 2001), “Екологічна освіта: проблеми та шляхи їх розв'язання” (Київ, 2001), “Сучасні проблеми методичної підготовки вчителів природничих дисциплін” (Київ, 2002); XI з'їзді Українського ботанічного товариства (Харків, 2001); науково-практичних конференціях викладачів НПУ імені М.П.Драгоманова (2001 – 2003 рр.). Результати дослідження доповідались та обговорювались на засіданнях кафедри методики викладання природничо-географічних дисциплін НПУ імені М.П.Драгоманова (2001 – 2003 рр.).

Матеріали дисертаційного дослідження були апробовані під час проведення науково-методичного семінару для завідуючих кабінетами біології Інститутів післядипломної педагогічної освіти “Зміст шкільної біологічної освіти у системі 12-річного навчання” (29-31 жовтня 2002 р., м. Київ) (довідка № 2/3 – 3 – 344 від 27.11.02.), при читанні лекцій з методики викладання біології на курсах підвищення кваліфікації вчителів біології середніх загальноосвітніх закладів у Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д.Грінченка (довідка № 152 від 06.06.03.) та Київському обласному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів (довідка № 273 від 18.06.03.), при читанні лекцій з навчального предмета “Шкільний курс біології і методика його викладання” у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (довідка № 04 – 10/929 від 20.06.03.).

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 12 публікаціях, серед яких 9 одноосібних. 5 статей опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 7 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів і загальних висновків, списку використаних джерел, що включає 372 найменування, п'яти додатків обсягом 18 сторінок. Дисертація містить три таблиці. Основний текст викладено на 191 сторінці. Повний обсяг дисертації становить 240 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, методологічна основа та методи. Охарактеризовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення, наведені відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі “Розвиток методики викладання біології в Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.”** визначено основні періоди у розвитку методики викладання біології в Україні у означених хронологічних межах, розкрито результати історико-теоретичного аналізу зазначеної проблеми та аналізу шкільних програм, підручників з біології і методичної літератури, а також спадщини українських педагогів Олександра Теофіловича Булдовського та Всеволода Григоровича Скорохода.

У результаті аналізу педагогічної та методичної літератури, матеріалів періодичних видань виявлено, що в Україні дослідження історії розвитку біології в школі та методики її викладання проводились фрагментарно. У своїх працях дослідники приділили увагу висвітленню історії використання наочних посібників у процесі викладання природознавства (Л.Логінова), спадщині видатних російських методистів-біологів та історії застосування дослідницького принципу у викладанні (А.Охріменко), історії шкільної біології (Н.Міщук та А.Степанюк, І.Шульга), розвитку факультативних курсів біологічного циклу (Л.Старікова), а також розгляду окремих періодів розвитку методики викладання біології (О.Гончар, Б.Мітюрів, Е.Середенко).

На основі критеріїв, запропонованих В.Ф.Федоровою, нами виділено такі періоди у розвитку методики біології в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.:

1. Розвиток методики викладання біології як науки у роки педагогічного пошуку, відродження української школи і педагогіки (20-і – початок 30-х років ХХ ст.).

2. Розвиток методики викладання біології у 30-х роках ХХ ст. у період ліквідації національної системи освіти та уніфікації її із загальносоюзною.

У процесі дослідження з'ясовано, що навчальними планами 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. на вивчення природознавства у V – VII класах шкіл II концентру відводилось по 3 – 4 години на тиждень. На початку 20-х років у школах вивчали такі біологічні курси, як ботаніка, зоологія, анатомія, фізіологія та гігієна людини. Матеріал з ботаніки та зоології викладався за принципами сезонності, концентричності та краєзнавства і вивчався протягом V – VII років навчання. Навчальні плани, програми та підручники дозволялось складати на місцях.

У середині 20-х років в Україні були запроваджені комплексні програми. Навчальні предмети ліквідовувались, а весь об'єм знань був представлений комплексом, розміщеним у вигляді колонок (блоків): природа, праця, суспільство. До комплексів входили знання з біології, фізики, хімії, географії, суспільствознавства. Матеріал з біології був представлений відомостями про сільськогосподарські тварини і рослини, їх шкідники та хвороби. Як наслідок, були втрачені систематично побудовані курси ботаніки, зоології, анатомії і фізіології людини. Відомості з біології у програмах для сільських семирічних шкіл було включено до таких комплексних тем: “Осінні праці на городі та в саду”, “Обробка продуктів сільського господарства”, “Охорона здоров'я” та інших. Проте не весь біологічний матеріал можна було пов'язати з комплексними темами (наприклад, з темою “Жовтнева революція”). Тому частину його доводилось вивчати поза комплексами, використовуючи для цього написання рефератів, проведення екскурсій. У 1931 р. комплексні теми були замінені на проекти, наприклад “За розвиток соціалістичного тваринництва”, “За розвиток зернових і кормових культур”, “За громадське харчування”.

В процесі дослідження з'ясовано позитивні риси комплексних програм: прагнення наблизити шкільну біологію до життя і розширити самостійну роботу учнів, здійснити міжпредметні зв'язки, введення елементів краєзнавства. Водночас

дослідження показало, що ці орієнтири були спотворені недооцінкою ролі вчителя та значення підручників у процесі оволодіння знаннями, неправильним підходом до проблеми зв'язку теорії з практикою. Для його забезпечення у шкільне природознавство впроваджували так званий виробничий ухил – індустріальний для міських шкіл і сільськогосподарський для сільських. Певною мірою це призвело до заміни природознавчого матеріалу відомостями з сільського господарства і агрономії, адже виробничий ухил розглядався дуже вузько.

Результати наукового пошуку свідчать, що в Україні у кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. активізувалась робота по створенню вітчизняних підручників (“Ботаніка” О.Соколовського (1929), “Підручник зоології” Л.Короб’їної, Н.Павлової та В.Яковлева (1929)). Видавались також робочі книги, структуровані на основі дослідницького методу вивчення природи, суть якого полягала у самостійному опрацюванні учнями певних питань у процесі екскурсій, проведення дослідів, спостережень і як доповнення до цього додавався текстовий матеріал. Проте у більшості підручників були відсутні завдання і запитання для повторення та закріплення вивченого матеріалу. Крім того, навчальна література характеризувалася низькою якістю ілюстративного матеріалу і оформлення.

Аналіз навчальних програм, праць методистів-біологів вказаного періоду дає підстави для висновку про те, що у викладанні біології переважали такі методи навчання, які забезпечували творчу активність учнів, поєднання теорії з практикою, дослідницької роботи з виробничою працею тощо. Цим вимогам найбільше відповідав дослідницький метод, який набув особливого поширення у 20-х рр. XX ст. Він розглядався як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, завдяки якому реалізовувався зв'язок школи із життям. Проте у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. цей метод зазнав перекозень, перебільшень та був визнаний як універсальний.

Значна увага у цей час приділялась екскурсіям і лабораторним роботам. У навчальні програми з природознавства 20-х – початку 30-х років були включені дослідження, анатомування, робота з мікроскопом, визначення видів рослин і тварин, складання колекцій і гербаріїв, дослідницька робота на пришкольній ділянці, в господарстві, садку, на городі тощо. Широко практикувались обладнання акваріумів, тераріумів для куточків живої природи, виготовлення скелетів, опудал, препаратів, приладів, моделей, таблиць, з яких потім організовувались виставки, музеї природи. Школярі проводили також спостереження в природі і куточках живої природи, складали календарі фенологічних спостережень, ілюструючи їх малюнками, гербаріями, колекціями, вологими препаратами, використовувались самостійні роботи з підручником, довідником, написання рефератів. У навчальному процесі з природознавства мали місце лекції, бесіди, розповіді, при цьому у пояснювальних записках до програм вказувалось на їх обмежене використання.

На підставі аналізу методичної літератури з природознавства з'ясовано, що важливим засобом обговорення основних питань та проблем з методики

природознавства в Україні була педагогічна преса. У статтях, вміщених у центральних та регіональних педагогічних журналах, вчителі-практики, науковці оприлюднювали результати своїх пошуків, висловлювали думки та погляди щодо програм, підручників з природознавства, методів викладання.

У процесі аналізу педагогічної спадщини вітчизняних педагогів-біологів ми акцентували увагу на працях О.Булдовського та В.Скорохода. Професор Полтавського інституту народної освіти О.Булдовський пропагував дослідницький метод викладання природознавства, відстоював ідею вивчення природи та розміщення навчального матеріалу в шкільних програмах і підручниках у формі природних угруповань; основу побудови курсу біології він вбачав не у матеріалі з систематики, а в екологічному принципі, ідеях залежності функцій організму від навколишнього середовища. Особливе місце у викладанні вчений відводив дослідницьким екскурсіям та спостереженням. Суть його досліджень полягала також в розробці теоретичних питань методики природознавства в педагогічних вищих навчальних закладах. Педагог звертав увагу на практичну підготовку вчителя біології, пропагував передові методичні ідеї серед вчителів-практиків.

Як показало дослідження, цінними надбаннями у творчому спадку професора Волинського інституту народної освіти В.Скорохода є: обґрунтування значення методики природознавства як науки; висвітлення питання методів і форм роботи; обґрунтування вимог до особистості вчителя природознавства; створення підручника “Природознавство в радянській школі. Ч. I. Загальна методика” для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, який користувався попитом і серед вчителів шкіл; визначення принципів відбору матеріалу для шкільного природознавства; розробка методичних рекомендацій до проведення екскурсій в школі.

Другий розділ “Розвиток методики викладання біології в Україні у 30-х роках ХХ ст.” присвячений розгляду особливостей шкільної біологічної освіти, методичної літератури і спадщини українських методистів-біологів та вчителів-практиків вказаного періоду.

У 1932 р. було здійснено перехід до предметної системи навчання. Біологія була включена у навчальний план як окрема дисципліна. Поступово сформувалась система курсів з біології для школи, яка зберігалася тривалий час: ботаніка (V – VI класи), зоологія (VI – VII класи), анатомія і фізіологія людини (VIII клас), еволюційне вчення (IX клас), мінералогія та геологія (X клас). Програми були орієнтовані на те, щоб дати учням основи знань з цих курсів. Як свідчить аналіз архівних документів, у 30-х рр. ХХ ст. у навчальних планах спостерігається тенденція до зменшення кількості годин на вивчення біології у V – IX кл. з 4 і 3 у 1932/33 н.р. до 2/3 (3/2) і 2 у 1939/40 н.р.

Вчителі широко впроваджували у практику заняття на пришкільних навчально-дослідних ділянках та спостереження у куточках живої природи. До курсу еволюційного вчення було включено окремий розділ “Генетика і селекція”. Розроблялась методика проведення дослідів з рослинами і тваринами, практикувалось

анатомування тварин, організовувались масові заходи – День птахів, Тиждень лісу, саду та розроблялись методичні рекомендації щодо їх проведення.

Із введенням у дію в 30-х роках нових програм характер підручників дещо змінився: вони стали стабільними, тобто використовувались у школі протягом тривалого часу і перевидавались без суттєвих змін. Загальною тенденцією у розвитку підручників з біології було якісне підвищення наукового світоглядного рівня викладу навчального матеріалу одночасно із дотриманням принципу доступності. Аналіз шкільних підручників досліджуваного періоду показав, що вони поряд з позитивним, мали певні недоліки, зокрема: невідповідність більшості підручників шкільним програмам, сухість та схематичність у викладі, перенасиченість матеріалом та термінами, низька якість оформлення, недостатня кількість запитань і завдань проблемного та пошукового характеру.

У процесі дослідження з'ясовано, що центрами методико-біологічної думки стали Український науково-дослідний інститут педагогіки, Центральна дослідно-педагогічна агробіостанція НКО, журнали “Комуністична освіта”, “Політехнічна школа”. Значна методична робота провадилась у Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Вінниці та інших обласних центрах. Основу методичної думки складала дослідження науковців, викладачів педінститутів, передовий педагогічний досвід вчителів шкіл, керівників гуртків у позашкільних закладах.

Серед методичної літератури з біології 30-х років ХХ століття значне місце посідали методичні листи, посібники для вчителів, інструктивно-методичні матеріали стосовно підвищення ефективності уроку біології, поліпшення процесу викладання. Значну роль продовжували відігравати журнальні статті.

Результати дослідження показали, що для розвитку теорії і практики викладання біології в школі 20 – 30-х рр. ХХ ст. представляє цінність методичний спадок українських педагогів Анастасії Федорівни Гаценко, Олени Михайлівни Підгрушної, Володимира Микитовича Хіміча. У творчому доробку керівника зоологічного гуртка, завідувача лабораторії зоології Центральної дослідно-педагогічної агробіостанції А.Гаценко значну увагу приділено позакласній роботі з біології, зокрема, організації занять в гуртку юннатів та куточку живої природи. Цінними також є методичні рекомендації до проведення екскурсій з зоології та оформлення результатів екскурсійної роботи, а саме, виготовлення колекцій комах, методичні розробки уроків.

Заслугує на увагу також внесок методиста-біолога Київського обласного методкабінету, наукового співробітника Київської дослідно-педагогічної станції О.Підгрушної. У своїх працях вона приділяла увагу формуванню практичних вмінь та навичок з біології, зокрема, організації лабораторних занять, дослідницьких робіт на пришкільній ділянці, спостережень у куточку живої природи. Слід відзначити методичні рекомендації педагога до організації повторення з біології, позаурочної роботи (літніх завдань), а також визначення умов підвищення рівня викладання біологічних дисциплін у школі.

Цінними є і надбання співробітника Українського науково-дослідного інституту педагогіки В.Хіміча. У своїх працях він зосередив увагу на методиці викладання зоології, на питаннях піднесення якості викладання біологічних дисциплін у школі. В.Хіміч у складі творчого колективу вчителів шкіл м.Харкова брав участь у складанні програми з біології для V-VIII кл. (1932 р.). Він став співавтором підручника “Природознавство” для семирічної політехнічної школи (5-й р.н., випуски I, II, 1932). У його творчому доробку значне місце посідають методичні посібники для вчителів початкової школи.

Третій розділ “Значення та можливості використання методичних ідей 20 – 30-х рр. XX ст. для сучасної школи” присвячений обґрунтуванню можливостей використання методичних ідей 20 – 30-х рр. XX ст. в сучасних умовах. Дослідження показало, що актуальними для сьогодення є запропоновані у 20-х рр. вимоги до шкільного підручника з природознавства: науковість, цікаве подання матеріалу, теоретичний виклад на основі явищ і об’єктів, доступних для безпосереднього спостереження, здатність забезпечити знання учнів відповідно до програми, взаємозв’язок і наступність між підручниками, еволюційне вчення як провідна ідея, достатня кількість матеріалу для самостійного опрацювання учнями та для інших форм роботи, естетичне оформлення.

Доцільним є використання позитивного досвіду побудови окремих робочих книг з природознавства 20-х – початку 30-х років XX ст.: доступність, наявність запитань для розвитку логічного мислення, завдань творчого характеру, для проведення дослідів і спостережень, інструкцій до лабораторних та практичних робіт, переліку літератури для самостійного опрацювання, додаткового тексту, термінологічних словників та алфавітних покажчиків біологічних термінів та назв організмів. У процесі дослідження було з’ясовано окремі методичні прорахунки у структуруванні робочих книг та підручників 20 – 30-х рр., а саме: невідповідність програмам та віковим особливостям школярів, надмірна деталізація матеріалу або конспективність і схематизм у його викладі, перенасиченість термінами і поняттями, помилки у викладі фактичного матеріалу, нецікавість і сухість, відсутність яскравих прикладів з екології, матеріалу з історії науки, низька якість оформлення тощо. Тому, на нашу думку, їх слід уникати при укладанні сучасних шкільних підручників з біології.

Заслугує на увагу ідея побудови шкільного курсу біології, зокрема 6-7-х класів, за принципом сезонності, запропонована у програмах початку 20-х рр. XX ст., за яким вивчення біологічного матеріалу доцільно зосередити в осінній та весняний періоди з метою забезпечення спілкування учнів з природою шляхом проведення екскурсій, робіт на пришкільній навчально-дослідній ділянці. На зимовий період слід перенести вивчення матеріалу, який потребує проведення спостережень, дослідів у куточку живої природи, опрацювання додаткової літератури, написання рефератів.

Проведене дослідження свідчить, що викладанню біології в Україні у 20 –30-х рр. XX ст. були властиві зв’язок теорії з практикою, використання наочних посібників,

впровадження дослідницького методу, лабораторно-практичних робіт, екскурсій, домашніх завдань творчого характеру, фенологічних спостережень, елементів краєзнавства, занять на пришкольній навчально-дослідній ділянці, спостережень у куточку живої природи, літніх завдань, організація гуртків юннатів. Ці тенденції є прийнятними для сучасної школи.

Доцільним видається вивчення живих об'єктів під час екскурсій. У зв'язку з цим необхідно збільшити і кількість екскурсій у чинній програмі з біології (2001), особливо у 6-7-х та 11-му класах, де програмовий матеріал пов'язаний з вивченням рослинних (VI клас) та тваринних організмів (VII клас), природних та штучних екосистем, мінливості, селекції рослин і тварин, способів розмноження рослин, методів розведення свійських тварин (XI клас).

Актуальною для сучасної школи є проблема організації позаурочної та позакласної роботи з біології, розширення меж застосування дослідницького методу. Заслугує на увагу також досвід 20 – 30-х рр. XX ст. щодо виконання учнями домашніх завдань з біології творчого характеру.

Цінною з точки зору перспектив використання є ідея вивчення біологічного матеріалу у формі природних угруповань, яка активно пропагувалась у 20-х рр. професором О.Булдовським. Ним також підтримувалась ідея побудови шкільного курсу біології за екологічним принципом, на основі функціональної залежності організму від навколишнього середовища, з'ясування впливу довкілля на організм, виявлення причинних зв'язків між явищами природи, а не на основі сухого матеріалу з систематики.

В результаті дослідження з'ясовано, що у сучасних програмах “Довкілля”, розроблених колективом лабораторії інтеграції змісту шкільної освіти Інституту педагогіки АПН України під керівництвом академіка АПН України В.Ільченко, знайшли своє втілення і окремі принципи побудови комплексних програм, запроваджених у другій половині 20-х років XX ст. Програма “Довкілля” ввібрала в себе такі позитивні риси комплексних програм, як прагнення наблизити шкільну біологію до життя, здійснити міжпредметні зв'язки, ввести елементи краєзнавства, розширити самостійну роботу, розвивати творчість і самодіяльність школярів.

Окрім позитивного досвіду, у побудові шкільного курсу біології та у методиці його викладання у 20 – 30-х роках XX століття відзначені і негативні моменти, яких слід уникати у сучасній школі: надмірне захоплення лабораторними роботами, пов'язаними з анатомуванням тварин, проведенням дослідів над собою; універсалізація дослідницького методу і недооцінка ролі інших методів, особливо словесних; запровадження виробничого ухилу у викладання природознавства, що призвело до часткової заміни біологічного матеріалу відомостями з агрономії та зоотехнії; надмірна заполітизованість курсу природознавства, що було обумовлено вимогами тодішнього суспільства (вчителі на уроках біології обов'язково мали

знайомити учнів з рішеннями партії та уряду, успіхами соціалістичного будівництва тощо); споживацький підхід до природи та використання природних ресурсів.

Результати дисертаційного дослідження дали змогу зробити такі загальні **висновки:**

Методика викладання біології як педагогічна наука пройшла певний шлях розвитку, де 20 – 30-і роки ХХ ст. представляють динамічний процес. Для нього характерні як прогресивні методичні ідеї, так і прорахунки.

На підставі аналізу історико-педагогічної, методичної літератури та періодичних видань у межах досліджуваного проміжку часу визначено два періоди в розвитку методики викладання біології в Україні: I – Розвиток методики викладання біології як науки у роки педагогічного пошуку, відродження української школи і педагогіки (20-і – початок 30-х років ХХ ст.), II – Розвиток методики викладання біології у 30-х роках ХХ ст. у період ліквідації національної системи освіти та уніфікації її із загальносоюзною.

Характерними рисами періоду 20-х – початку 30-х років ХХ ст. є: викладання природознавства за програмами, що мали назву “місцеві” (початок 20-х рр.); запровадження в середині 20-х рр. комплексних програм: обсяг знань з різних дисциплін (біології, фізики, хімії, суспільствознавства, географії) штучно об’єднувався в комплексні теми; навчальний матеріал з біології був представлений відомостями про ґрунт, сільськогосподарські рослини і тварини, їх шкідники та хвороби тощо; впровадження виробничого ухилу, що призвело певною мірою, особливо в сільській школі, до заміни матеріалу з природознавства відомостями з сільського господарства та агрономії; універсалізація дослідницького методу та недооцінка інших методів, особливо словесних; запровадження бригадно-лабораторного методу і методу проектів; забезпечення в процесі викладання зв’язку теорії з практикою; значна увага до краєзнавчого принципу; активізація роботи по створенню підручників та робочих книг з природознавства; впровадження у практику викладання наочних посібників, екскурсій та лабораторно-практичних робіт, почалось створення куточків живої природи, пришкільних дослідних ділянок та організація гуртків юних дослідників природи і сільського господарства.

Особливостями біології в школі та методики її викладання у 30-х роках ХХ ст. були: перехід до викладання курсу за стабільними програмами та підручниками, які створювались централізовано; впровадження системи курсів з біології, яка зберігалася тривалий час: ботаніка (V – VI класи), зоологія (VI – VII класи), анатомія та фізіологія людини (VIII клас), еволюційне вчення (IX клас), мінералогія та геологія (X клас); використання різних методів викладання; удосконалення методики організації та проведення екскурсій, лабораторних робіт, спостережень у природі; розробка методики занять у куточку живої природи, на навчально-дослідній ділянці та в гуртку юнатів; збереження у викладанні біології зв’язку теорії з практикою, що реалізовувалось

шляхом організації робіт на пришкольніх ділянках, участі в суспільно корисній праці, шкільних святах та різних кампаніях.

Завдяки відомим теоретикам та практикам в галузі методики біології в Україні у 20 – 30-х роках ХХ ст. – О.Т.Булдовському, В.Г.Скороходу (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.), А.Ф.Гаценко, О.М.Підгрушній, В.М.Хімічу (30-і рр. ХХ ст.) закладено підвалини вітчизняної методики біології; набули подальшого розвитку застосування дослідницького методу у викладанні, ідея структурування шкільного курсу біології та підручників за екологічним принципом; удосконалено методику організації і проведення лабораторних робіт, екскурсій з біології, занять на пришкольній навчально-дослідній ділянці, спостережень у куточку живої природи, організації гуртків юних натуралістів; запропоновано та обґрунтовано принципи відбору матеріалу для шкільного природознавства, шляхи формування вмінь та навичок з біології; розроблено методичні рекомендації до ведення фенологічних спостережень, повторення матеріалу та організації літніх завдань.

Проведене дослідження дало можливість констатувати співзвучність періоду 20 – 30-х років ХХ ст. із сучасністю, що виявляється у пошуку структури та змісту шкільної біології, методів і прийомів її викладання, підвищенні ефективності сучасного уроку біології.

Передові методичні ідеї 20 – 30-х рр. ХХ ст. заслуговують збереження, поширення та використання в сучасній школі. До них належать:

- збільшення у навчальних планах кількості годин на вивчення біології;
- запропоновані у 20-х рр. ХХ ст. вимоги до змісту, структурування та оформлення шкільного підручника з природознавства (науковість, доступність, цікаве висвітлення матеріалу, відповідність програмі, наявність завдань творчого характеру та інструкцій до лабораторних і практичних робіт, взаємозв'язок і наступність між підручниками, естетичне оформлення);
- ідеї побудови шкільного курсу біології за принципом сезонності та на основі вивчення біологічного матеріалу у формі природних угруповань і за екологічним принципом;
- організація позаурочної та позакласної роботи з біології;
- належна увага до проведення лабораторно-практичних занять, екскурсій та до опрацювання екскурсійного матеріалу, до використання наочних посібників, демонстрування дослідів;
- розвиток дослідницької роботи школярів на біологічному матеріалі;
- реалізація краєзнавчого принципу у процесі викладання біології;
- намагання надати творчого характеру домашнім завданням.

Деякі з них вже знайшли відображення у чинних програмах, підручниках та технологіях навчання біології.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів розвитку методики викладання біології в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Перспективним видається дослідження

позакласної та позашкільної роботи з біології, методичної підготовки вчителів біології в означених хронологічних межах.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено у таких **публікаціях**:

1. Скиба М.М. Елементи інтегративного підходу до викладання біології в комплексних програмах 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос. – 2000. – Випуск 1, Частина 3. – С. 154-160.

2. Скиба М. О. Підгрушна про формування в учнів практичних умінь і навичок з біології (30-ті роки ХХ століття) // Рідна школа. – 2002. – № 4. – С. 70-71.

3. Скиба М. Значення практичної діяльності А.Ф.Гаценко для розвитку методики позакласної роботи з біології (30-і роки ХХ століття) // Рідна школа. – 2002. – № 8-9. – С. 64-66.

4. Скиба М.М. Значення та можливості використання методичних ідей з біології 20 – 30-х років ХХ ст. для сучасної школи // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос. – 2003. – Том XXXVII. – С. 79-89.

5. Мороз І., Скиба М. Періодизація розвитку методики біології в Україні // Біологія і хімія в школі. – 2000. – № 6. – С. 40-41.

6. Скиба М.М. Особливості структури шкільної біологічної освіти в Україні у 20 – 30-х роках ХХ століття // Еколого-натуралістична творчість: Науково-методичний вісник. – К.: НЕНЦ. – 2001. – № 3. – С. 98-100.

7. Скиба М.М. Значення праць В.Г.Скорохода для розвитку теорії і практики навчання біології в школі (20-і – початок 30-х років ХХ ст.) // Вісник: Збірник наукових статей викладачів, докторантів, аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова / Укл.: П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко, О.П.Симоненко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2002. – Випуск 4. – С. 29-32.

8. Скиба М.М. О.Булдовський про зміст шкільної біології та структуру підручників (20-і роки ХХ ст.) // Еколого-натуралістична творчість: Науково-методичний вісник. – К.: НЕНЦ. – 2002. – № 3. – С. 31-33.

9. Скиба М.М. Ідеї О.Т.Булдовського про викладання біології та методики біології у педагогічному вузі (20-і роки ХХ ст.) // Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти і виступу Президента України Л.Д.Кучми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко, О.П.Симоненко. – Ч. 4. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2001. – С. 51-54.

10. Скиба М.М. Провідні ідеї в методиці викладання біології в Україні 20 – 30-х років ХХ ст. // Сучасні проблеми методичної та педагогічної підготовки вчителів природничих дисциплін: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20-22 листопада 2002 р. – К.: Зат “Невтес”. – 2003. – С. 67-70.

11. Морозюк С.С., Скиба Ю.А., Скиба М.М. Зміст і структура сучасної шкільної біологічної освіти в Україні // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції до 80-ої річниці НПУ ім. М.П.Драгоманова / Укл.: П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – Ч. 2. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова. – 2000. – С. 192-194.

12. Скиба М.М., Скиба Ю.А. Викладання ботаніки у школах України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Матеріали ХІ з'їзду Українського ботанічного товариства. – Харків: Національна Академія наук України, Українське ботанічне товариство. – 2001. – С. 360-361.

АНОТАЦІЇ

Скиба М.М. Розвиток методики викладання біології в загальноосвітній школі України у 20 – 30-х роках ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (біології). Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004.

У дисертації науково обґрунтовано процес становлення та розвитку біології в школі та методики її викладання в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. На основі аналізу історико-педагогічної літератури, навчальних планів, програм, підручників, методичних посібників, листів, інструкцій, матеріалів педагогічної преси розглядаються особливості двох періодів у розвитку методики біології як науки, зміст біології в школі, організаційні форми, методи і прийоми її викладання. Визначено основні тенденції у теорії та практиці шкільної біології 20 – 30-х рр. ХХ ст.

У процесі дослідження виявлено, що завдяки творчому доробку теоретиків та практиків в галузі методики викладання біології в Україні у 20 – 30-х роках ХХ століття – О.Булдовського, В.Скорохода (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.), А.Гаценко, О.Підгрушної, В.Хіміча (30-і рр. ХХ ст.) закладено підвалини вітчизняної методики біології. Обґрунтовано можливості використання методичних ідей в сучасних умовах.

Ключові слова: біологія в школі, методика викладання біології, зміст біології в школі, методи навчання, творчий спадок.

Скиба М.М. Развитие методики преподавания биологии в общеобразовательной школе Украины в 20 – 30-е годы ХХ века – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (биологии). Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2004.

В диссертации анализируется процесс становления и развития биологии в школе и методики её преподавания в Украине в 20 – 30-е гг. ХХ века. На основании анализа историко-педагогической литературы, учебных планов, программ, учебников, методических пособий, писем, инструкций, материалов периодических изданий

рассматривается периодизация методики биологии как науки, содержание биологии в школе, организационные формы, методы и приемы ее преподавания. Определяются особенности двух периодов:

1. Развитие методики преподавания биологии как науки в годы педагогического поиска, возрождения украинской школы и педагогики (20-е – начало 30-х годов XX в.).
2. Развитие методики преподавания биологии в 30-е годы XX в. в период ликвидации национальной системы образования и унификации её с общесоюзной.

Определены основные тенденции в теории и практике школьной биологии 20 – 30-х годов XX века. Установлено, что отличительными чертами периода 20-х – начала 30-х годов XX в. являются: поиск структуры и содержания школьной биологии, форм и методов её преподавания, связь теории с практикой, особое внимание к лабораторным занятиям, экскурсиям, становление внеклассной и внеурочной работы по биологии, универсализация исследовательского метода и недооценка роли других методов, введение в практику бригадно-лабораторного метода и метода проектов, значительное внимание к краеведческому принципу. В конце 20-х – начале 30-х годов активизировалась работа по созданию учебников и рабочих книг по естествознанию (“Ботаніка” О.Соколовского (1929), “Підручник зоології” Л.Коробьиной, Н.Павловой, В.Яковлева (1929), “Робоча книжка з природознавства для другого концентру трудшкіл” Д.Мирошниченко и Ю.Манийленко (1930) и др.).

Выявлены характерные особенности в развитии теории и практики обучения биологии в 30-е гг. XX в.: переход к предметной системе преподавания в школе, включение биологии в учебный план как отдельной дисциплины, формирование системы курсов по биологии для средней школы (ботаника (V – VI классы), зоология (VI – VII классы), анатомия и физиология человека (VIII класс), эволюционное учение (IX класс), минералогия и геология (X класс)), которая сохранялась длительное время, стабилизация программ и учебников, использование различных методов преподавания. В учебном процессе продолжают широко практиковаться экскурсии, лабораторные занятия, наглядность, занятия на пришкольных участках, наблюдения в уголках живой природы, занятия в кружках юннатов. Школьники принимали активное участие в общественно полезном труде, массовых мероприятиях.

Установлено, что методическая литература 20 – 30-х годов представлена методическими пособиями, сборниками методических материалов, статьями в периодических изданиях (“Живий куточок” Р.Кривусевой (1926), “Природознавство в радянській школі. Ч. I. Загальна методика” В.Скорихода (1930), “Зоологія в середній школі” (1936), “Гурток юних зоологів” А.Гаценко (1940) и др.).

Проведенное исследование дало возможность констатировать созвучность периода 20 – 30-х гг. XX в. с современностью, что проявляется в поиске структуры и содержания школьной биологии, методов и приемов ее обучения, повышении эффективности урока биологии.

Проанализировано педагогическое наследие А.Булдовского, В.Скорохода, А.Гаценко, Е.Пидгрушной, В.Химича. Акцентируется внимание на возможностях использования методических идей 20 – 30-х гг. XX в. в современной школе (требования к школьным учебникам и положительный опыт построения рабочих книг по естествознанию, пути улучшения преподавания биологии, идеи построения курса по принципу сезонности и на основе изучения биологического материала в форме природных сообществ, связь теории с практикой, внимание к лабораторно-практическим работам, экскурсиям, демонстрации опытов и наглядных пособий, организация внеурочной и внеклассной работы, реализация исследовательского метода и краеведческого принципа, творческий характер домашних заданий).

Кроме положительного опыта, выявлены недостатки в преподавании биологии, которых следует избегать в современной школе.

Ключевые слова: биология в школе, методика преподавания биологии, содержание биологии в школе, методы обучения, творческое наследие.

Skyba M.M. Development of methodics of teaching biology in the secondary school of Ukraine in the twenties – thirties of XX century. – Manuscript.

Thesis for a scientific degree of candidate of pedagogical sciences by speciality 13.00.02 – theory and methodics of teaching biology. Dragomanov M.P. National Pedagogical University, Kyiv, 2004.

The thesis is devoted to the scientific substantiation of the making and development of school biology and methodics of teaching biology in Ukraine in the twenties – thirties of XX century. The division into periods of the methodics of teaching biology as a sciences, contents of school biology, organizing forms, methods of teaching biology at school are considered on the basis of analysis of historical and pedagogical literatures, curricula, programs, textbooks, methodical supplies, letters, instructions, materials of pedagogical press. The main tendencies in theory and practice of school biology in the twenties – thirties of XX century are determined.

The creative heritage of teachers, methodologists, scientists of our country – O.Buldovsky, V.Skorokhod, A.Gacenko, O.Pidgrushna, V.Himich is analyzed. The possibilities of using the methodical ideas in the modern condition are substantiated.

Key words: school biology, methodics of teaching biology, content of school biology, methods of teaching, creative heritage.